

ІСТОРІЯ КАРТОГРАФІЇ

УДК 528.94

Осталецька О. І., Романчук М. С.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського

АРХЕОЛОГІЧНІ КАРТИ УКРАЇНИ У ФОНДАХ СЕКТОРУ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ НБУВ

У статті розглянуто археологічні карти України, що зберігаються в секторі картографічних видань НБУВ. На їх основі подано ретроспективний аналіз основних етапів розвитку археологічної науки в Україні: 1) початкового періоду розвитку археологічної науки, 2) періоду дослідження античних міст-полісів півдня України, 3) періоду проведення археологічних з'їздів, 4) періоду вивчення території Київщини. Представлено зразки картографічних документів в електронній колекції, які є повноцінними науковими джерелами і важливим способом обліку, систематизації та наочного зображення археологічних пам'яток.

Ключові слова: НБУВ, фонди сектору картографічних видань, археологічні карти України, етапи розвитку археологічної науки, електронна колекція карт.

Вступ. Невід'ємним складником історико-культурної спадщини будь-якої місцевості України є пам'ятки археології. На території України відкрито, досліджено та внесено до наукового обігу величезну кількість археологічних пам'яток різних історичних епох (багато з них мають світову славу), які характеризують різноманітні аспекти життєдіяльності стародавніх людей. У справі організації дослідження пам'яток, їх систематизації та у пам'ятко-охоронній

діяльності велика роль належить археологічним картам. Вони є цінним джерелом інформації для вчених-археологів, істориків, краєзнавців, туристів, вчителів та всіх, кому не байдужа історія свого краю.

Постановка проблеми. Аналіз книги обліку читачів сектору картографічних видань за останні роки показує тенденцію зростання тематичних довідок та замовлень археологічних карт території України. Це свідчить про активізацію польових досліджень старожитностей в усіх регіонах України, прагнення мати об'єктивну та конкретну інформацію про знайдені та досліджені археологічні пам'ятки як осередки унікальних зразків матеріальної культури найдавніших народів певної місцевості. Не викликає сумніву необхідність використання археологічних карт на різних стадіях польових досліджень: від попереднього рекогносцирування місцевості до опису знайдених пам'яток та введення їх до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. У фондах сектору картографічних видань НБУВ представлений значний пласт раритетних (починаючи з XVIII ст.) археологічних карт України, які й до сьогодні зберігають свою наукову актуальність та практичне значення. За бібліотечно-бібліографічною класифікацією археологічні карти України згруповані в систематичному каталозі картографічних документів під індексом Д18(4УКР)728. В цьому розділі знаходяться як друковані, так і рукописні документи (загальна кількість археологічних карт України – 61, з них – 24 – рукописні).

Деякі карти цього розділу складені для великих територій (наприклад, рукописна «Археологічна карта півдня України» (1930-ті рр.) [19]; 10-верстні карти деяких українських губерній), інші, навпаки, для настільки малих, що наближаються до планів і навіть креслень (наприклад, рукописні: «План местоположению Киево-золотоверхомихайловскаго монастыря...» (1836 р.) [20] масштабу 10 сажень у дюймі, (1:840); «Чертеж остатков фундамента открытаго в городе Переяславе древней церкви Монастыря Св. Архистратига Михаила...» (1840 р.) [21] у масштабі 1:168 або 2 сажени в дюймі).

В секторі картографічних видань є також археологічні карти, присвячені долинам річок та узбережжям морів, оскільки археологічні дослідження свідчать про залежність давніх поселень від природніх водойм: «Археологическая карта обоих берегов Днепра» (1874 р.) [22] у масштабі 3 версти в дюймі (1:126 000); «Карта

древних еллінських поселень по берегам Чорного и Азовського морей» [23].

Звертаючись до історії питання про археологічні карти, потрібно відмітити, що їх виникнення необхідно розглядати в тісному взаємозв'язку з загальним розвитком археологічної науки та проведенням польових досліджень археологічних пам'яток на території України. Тому ретроспективний перегляд карт цього розділу дає можливість окреслити основні віхи та напрямки наукового пошуку вітчизняної археології.

І. Карти початкового етапу розвитку археологічної науки

Розкопки первісних пам'яток на території України, що входила територіально до Російської імперії, провадилися ще у XVIII ст., але ці збирання та обслідування відбувались в руслі географічних досліджень та антикварних захоплень. Проводячи розкопки окремих археологічних пам'яток, головним чином курганів, дослідники частіше за все цікавились їх внутрішнім обладнанням та можливістю знайти в них щось унікальне, особливо вироби з золота. Навіть на початку XIX ст. обслідування пам'яток з метою пізнання історичного минулого були дуже обмежені.

Однією з визначних сторінок розвитку археології на території України є дослідження Північного Причорномор'я, яке почалось з 1783 р. Вже тоді почали збирати античні речі, що знаходились близько до поверхні землі, встановлювати місцезнаходження руїн стародавніх міст, знімати їх плани. Робота ця проваджувалась почасти іноземними мандрівниками, але головним чином особами, які перебували на державній службі в Росії та діяли за дорученням свого керівництва. Так, польський вчений, історик, мандрівник Ян Потоцький (1761 – 1815) об'їздив у кінці XVIII – початку XIX ст. південь Росії, Крим та Кавказ з метою їх історичного та археологічного вивчення Росії.

В результаті цієї подорожі був виданий «Археологический атлас Европейской России» (рис. 1). Картографічний фонд НБУВ зберігає кілька примірників посмертного видання атласу (1823 р.) [24] з російським перекладом до грецького та французького тексту. Атлас вміщує карти, які дають уявлення про Сарматію стародавніх істориків та географів: від Геродота (440 р. до н. е.) до Константина Багрянородного (945 р. н. е.).

Великий археологічний матеріал зібраний під час своїх поїздок на південь Росії (включаючи південну Україну та Крим) в кінці XVIII

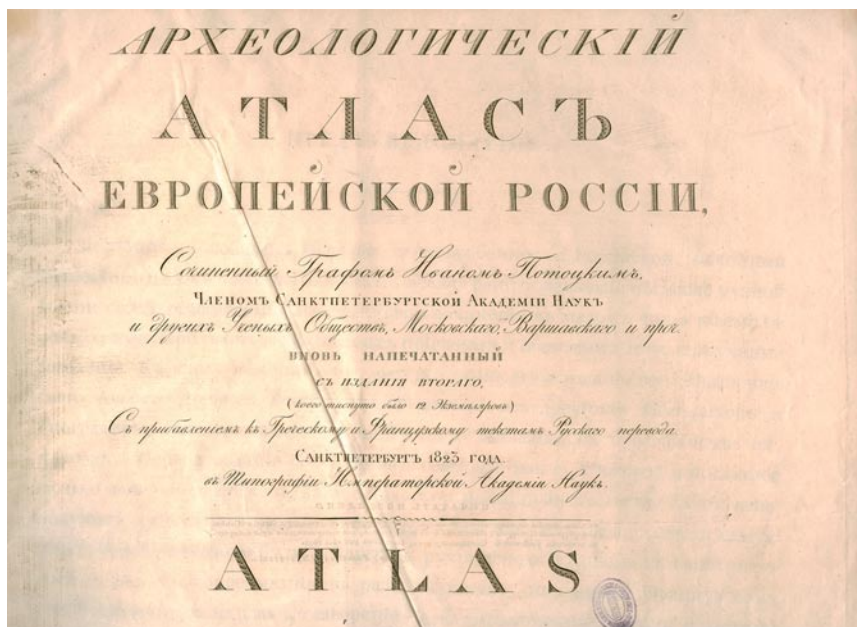

Рис. 1. Я. Потоцький. Археологічний атлас Європейської Росії 1823 р. (титульний аркуш)

ст. академіки П. С. Паллас (1741–1811) та П. І. Кеппен (1793–1864). У фондах сектору знаходяться праці П. І. Кеппена: «Этнографическая карта Европейской России» (1851 р.) [25] масштабу 75 верст у дюймі (1:3 150 000); «План города Ольвии с окрестностями» (1821 р.) [26] в масштабі 50 сажень в дюймі (1:4 200) та «Карта Южного Крыма» (1836 р.) [27] в масштабі 4 версти в дюймі (1:168 000).

Перші спроби проведення великих розкопок відносяться до 40–50-х рр. XIX ст.: у 1847–1848 рр. російський археолог, один із засновників Російського археологічного товариства та організаторів археологічних з'їздів у Росії, граф О. С. Уваров (1825–1884) обслідував Північне Причорномор'я та провів обширні розкопки в Херсонесі. В секторі картографічних видань зберігається другий випуск «Собрания карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря, графа Алексея Уварова» (1853 р.) [28]. Це додаток до наукової праці О. С. Уварова «Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря» (1851–1856 рр.), яка й дотепер зберігає довідкове значення. «Собрание карт и рисунков...» вміщує плани стародавніх міст:

Троїцького (або Коблевки), Одеси, колонії Лусдорф з околицями, Ольвії, Акерману та ін., а також ілюстрації старожитностей та види окремих місцевостей.

Археологічні дослідження на початковому етапі пов'язані в основному з пошуком та збиранням, в тому числі й шляхом розкопок, матеріальних залишків життєдіяльності стародавніх суспільств. Цей процес надто трудомісткий, накопичення джерел відбувається досить повільно, тому археологічна діяльність органічно пов'язана зі створенням археологічних музеїв для забезпечення постійного зберігання старожитностей. Декілька музеїв було засновано й на Україні: в Миколаєві (1806 р.), Феодосії (1811 р.), Одесі (1825 р.) та Керчі (1826 р.).

Істотну роль у розвитку наукового знання археології в Україні, безперечно, зіграли різноманітні наукові товариства – громадські організації для дослідження, популяризації та охорони археологічних пам'яток: Одеське товариство історії та старожитностей (1839 р.), Церковно–археологічне товариство при Київській духовній академії (1872 р.), Історичне товариство Нестора Літописця (1873 р.), Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові (1873 р.). Відоме також Харківське наукове історико-філологічне товариство (1887–1918 рр.), яке займалося вивченням старожитностей Слобідської та Лівобережної України.

Ще на початку формування Національної бібліотеки України, і зокрема, її відділу графіки та картографії, значна кількість картографічних матеріалів надійшла з фондів бібліотек деяких вищевказаних організацій. В розділі археологічних карт особливо багато документів мають печатку бібліотеки Одеського товариства історії та старожитностей.

До 60–х років XIX ст. археологія зробила вже такі успіхи, що виникла необхідність створення особливої урядової установи для керування, наукової розробки та проведення археологічних досліджень. В 1859 р. при Міністерстві Імператорського Двору була заснована Археологічна комісія, в обов'язки якої входило і проведення розкопок, і дослідження старожитностей, які відносились переважно до вітчизняної історії. В 60–70-х рр. XIX ст. діяльність комісії була спрямована майже виключно на дослідження півдня Росії (Північного Причорномор'я та Криму) та зосереджувалась переважно на добуванні та вивченні античних пам'яток.

II. Археологічні карти античних міст-полісів півдня України

Врозділі археологічних карт України представлені карти та плани найбільш відомих та вивчених античних міст на території сучасної України: Херсонесу Таврійського (на території м. Севастополя), Ольвії (біля с. Парутине Очаківського р-ну Миколаївської обл.), Феодосії, Пантікапею (на місці сучасної Керчі).

Велику наукову та історичну цінність мають археологічні карти Херсонесу Таврійського, одного з найбільших центрів людської цивілізації на півдні сучасної України, руїни якого знаходяться на території м. Севастополя. Нинішній Херсонес входить до числа 150 найвидатніших стародавніх пам'яток історії людства, визначених ЮНЕСКО, а також занесений в каталог 100 архітектурних пам'яток Землі, які захищає Світовий фонд пам'ятників. Дві тисячі років простояло це місто – держава, відоме слов'янам як Корсунь, арабам як Керсон (Херсон), хазарам як Шуршун, татарам як Сари-Керман («Жовта фортеця»).

Унікальні за збереженням археологічні пам'ятки, що свідчать про життєдіяльність жителів стародавнього Херсонесу в класичний та елліністичний періоди, привернули увагу дослідників ще у XVIII ст. Одне з найперших досліджень руїн Херсонесу було проведено в 1783 р., коли князь Г. Потьомкін направив до Херсонесу інженер-офіцера підполковника Бальдані для зйомок плану місцевості та перевірки свідчень Нестора-літописця про хрещення в Херсонесі князя Володимира.

Кінцем XVIII ст. датуються перші рукописні археологічні карти Херсонесу. У фонді сектору картографічних видань міститься рукописний «План развалинам древнего Херсон[ес]а с показанием бывших прямых улиц земляною и кварталов красною краскою означенных» (1786 р.) [29] масштабу 250 сажень в дюймі (1:21 000) з врізною картою Таврійської губернії в масштабі 1:4 200 000, поділеною на 7 повітів та відомостями про відстань зображеного на плані урочища від кожного міста губернії.

В 1847–1848 рр., а потім в 1853 р. розкопки християнських храмів в Херсонесі та поховань за його межами провів О. С. Уваров. В його честь названа відкрита ним в 1853 р. одна з найбільших кримських базилік, яка іменується в науці Уварівською.

Один з перших археологічних описів Херсонесу склав відставний моряк, український історик і археолог Захарій Андрійович Аркас (1793–1866), який, будучи з 1846 р. членом Одеського товариства історії і старожитностей, провадив археологічні розшуки на

території Херсонеського городища. Дослідження Херсонесу та його околиць З. А. Аркас виконував за дорученням Головного командира Чорноморського флоту на той час та воєнного губернатора м. Миколаєва М. П. Лазарева (1788 – 1851), адже створювати плани таких місцевостей приватним особам не дозволялось.

Основною працею З. А. Аркаса є «Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса» (Одеса, 1848. Миколаїв, 1879). Дослідження стародавніх місць і їх порівняння із сучасним майже повсюду узбережжю Чорного моря подається також в науковій роботі З. А. Аркаса «Сравнительная таблица эллинских поселений по Эвксинскому Понту...». Сектор картографічних видань зберігає у своїх фондах рукописний атлас З. А. Аркаса «Планы и виды развалин древняго Херсонеса и Инкерманских пещер [30] та «Карты и планы древностей Ираклийского полуострова» (1848 р.) [31], гравійовані в літографії Д. Кленова.

Наукові дослідження та опис цих збірок, які є додатком до основної праці З. А. Аркаса, ілюструють топографічний план Гераклійського п-ова (рис. 2), плани та вигляди стародавнього Херсонесу, плани руїн та вигляди Нового Херсонесу, руїни укріплення Чембало (в рукописному варіанті – укріплення Палакіону), вигляди і плани укріплення Феодоро та вигляди старожитностей, витесаних в південних скелях Інкерманської долини.

Крім описаних вище карт і планів, у фондах сектору представлені також наступні карти цієї території: «Херсонесско-Монастырский мыс, снятый в 1876 г.», що включає також «План раскопок на месте древняго Херсониса, с показанием работ произведенных в 1876 и 1877 г.» [32]. На зворотньому боці карти – напис від руки: П. Херсонесския раскопки в 1875–1877 гг. Карта 491. Опираючись на дослідження археологічної діяльності сім'ї Аркасів [11], можна припустити, що ця карта могла бути зроблена під керівництвом Миколи Андрійовича Аркаса (1852–1909), молодшого брата З. А. Аркаса, який деякий час був Головним командиром Чорноморського флоту і воєнним губернатором м. Миколаєва. Саме він здійснив друге видання «Описания Ираклийского полуострова...» (Миколаїв, 1879) свого старшого брата, доповнивши його планом землі Херсонесько – Монастирського мису. Картографічний додаток до цього видання [33], випущений в літографії Головного Управління Чорноморського флоту, представлений у фондах сектору.

В секторі картографії є також кілька рукописних планів

Рис. 2. З. А. Аркас. Топографічний план Гераклійського півострова, 1848 р.

розкопок Херсонесу з показанням робіт, проведених в 1876 р. [34], в 1876 – 1878 рр. [35] (з рисунками відкритих капітелей) в 1878 – 1881 рр. [36] та в 1885 р. [37].

Картографічний фонд НБУВ містить археологічні карти ще одного з опорних пам'яток для вивчення античної історії в Північному Причорномор'ї – міста-держави Ольвії, в склад якої входило саме місто та його сільськогосподарська округа (хора). Відкриття Ольвії розкопками, а також останні археологічні дослідження Ольвійської хори та некрополя, дають уявлення про різні аспекти життя стародавніх людей – їх економіку, державний устрій, історичні події, матеріальну і духовну культуру тощо.

Вивчення Ольвії почалось на межі XVIII і XIX ст., коли академік П. С. Паллас і письменник П. І. Сумароков в своїх роботах встановили, що велике городище на правому березі Бузького лиману являє собою залишки розвинутого в давнину античного міста – Ольвії. Пам'ятка старовини одразу ж привернула до себе увагу вчених, зокрема, академіка П. І. Кеппена. На початку XIX ст. ним було створено ряд планів, з яких найбільшу цінність має «План города Ольвии с окрестностями» (1821 р.) [26] масштабу 50 саж. у

дюймі (1:4 200), опублікований в 1821 р. Фонди сектору містять 3 примірники зазначеного плану з власним підписом П. І. Кеппена та рукописним текстом про те, що гравіювання відбулось за кошти графа Кушелева Безбородко, якому на той час належало «урочище Ста могил» (стара назва частини некрополя Ольвії).

Також у секторі представлені рукописні плани Ольвії, що датуються 1819 р.: «План разореннаго города Ольбио» [38] масштабу 1:4 200 або 50 саж. в дюймі; «План Ольвийской крепости» [39] в масштабі 1:1680, або 20 саж. в дюймі та «План города Ольвии» без зазначення масштабу [40]. Окрім російських, в розділі є недатований план руїн м. Ольвії французькою мовою [41] в масштабі 150 саж. в дюймі (1:12 600).

Професійне археологічне дослідження Ольвії було проведено в 1848 та 1853 рр. О. С. Уваровим, який відкрив і описав топографію та речові знахідки з відомих нині пам'яток сільської округи (хори) Ольвії і достатньо обгрунтовано окреслив головні етапи історичного розвитку міста. План м. Ольвії масштабу 200 саж. в дюймі (1:16 800) та план Акрополя і Народної площі масштабу 50 саж. в дюймі (1:4 200) входять до другого випуску праці О. С. Уварова «Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря» (1853 р.) [28], що знаходиться в секторі картографічних видань НБУВ.

Інформація, зібрана в описаних картах м. Ольвії, є необхідним джерелом для дослідження унікальних археологічних пам'яток Ольвійської держави, що має важливе значення для світового антикознавства загалом та історії України зокрема.

Серед рукописних картографічних творів цього розділу необхідно відзначити змістовний «План древностей в городе Феодосии в 1853 г.» [42] (знімав архітектор Лідеріц) масштабу 170 саж. в дюймі (1:14 290). Феодосія – заснована вихідцями з малоазійського міста Мілета грецька колонія, яка згодом виросла у типовий грецький поліс, що з IV ст. до н. е. входив до складу Боспорського царства. Час не шкодував це місто: протягом багатовікової історії воно багато разів руйнувалось та відбудовувалось знову. Змінювалась і його назва. В період раннього середньовіччя на руїнах давньогрецької Феодосії виникло нове поселення – Кафа (Каффа) – центр генуезьких колоній в Північному Причорномор'ї. Під час археологічних розкопок на території Феодосії знайдені пам'ятки високої якості, іноді шедеври античного мистецтва (кам'яні скульптури, терракоти,

посуд, ювелірні вироби, фрагменти архітектури тощо).

«Пландревностей в городе Феодосии в 1853 г.» окрім власне плану, вміщує окремими аркушами також малюнки старожитностей, план та вигляди стародавньої лазні, зруйнованої в 1834 р. (знімав в 1833 р. архітектор Ешліман). Експлікація плану поділена на 2 частини: 1) грецькі та 2) середньовічні старожитності. В 1-му розділі позначені сліди стін, що оточували місто, башт та інших будівель, могили (кургани). В розділі середньовічних старожитностей вказані: канава, що оточувала генуезьке місто, башти, цитаделі м. Кафи, руїни генуезької фортеці Кафи XIV – XV ст., грецькі та вірменські церкви і каплиці, мечеті, синагоги, фонтани, басейни, лазні.

Головним конкурентом Феодосії в економічному відношенні та її найсильнішим політичним ворогом був столичний центр Боспорського царства Пантікапей – давнє місто, засноване понад 25 ст. тому на місці сучасної Керчі переселенцями з Мілета, Теоса та інших міст стародавньої Греції. Могутність Пантікапею обумовлювалась володінням головною водною артерією – Боспором Кіммерійським (нині Керченська протока), що з'єднувала торгові шляхи з Середземномор'я до придонських і приволзьких степів.

В секторі картографічних видань знаходиться рукописна карта Боспору Кіммерійського французькою мовою (1823 р.) [43], яка вміщує також «План приблизного розташування слідів акрополя Пантікапею» в масштабі 90 саж. в дюймі (1:7 550). Як свідчать археологічні дослідження, що ведуться на місці Пантікапею з XIX ст., місто було розташоване на схилах та біля підніжжя гори Мітрідат. На вершині гори знаходився акрополь з храмами культових богів та палацами правителів Боспору. На терасах, влаштованих на схилах гори, знаходились садиби заможного населення. В приморській частині містилась агора (центральна площа) та великий порт. На околицях міста були квартали бідноти, ремісничі майстерні. Пантікапей оточували фортечні мури з баштами, поза якими простягся некрополь, дослідження якого в XIX ст. призвело до відкриття поховань представників верхівки грецької та скіфської аристократії. Видатними археологічними та архітектурними пам'ятками епохи розквіту Боспорської держави є монументальні поховальні споруди з каменю, знайдені під величезними насипами курганів (Царський, Мелек-Чесменський, Золотий, кургани Юз-Оба, Куль-Оба тощо). В результаті дослідження Пантікапею та його некрополя в XX ст. (В.Д. Блаватський, В.Ф. Гайдукевич,

І.Д. Марченко) відкрито залишки ряду житлових і громадських будинків, ремісничих майстерень, знайдено багато різноманітних предметів: знарядь праці, посуду, написів на каменях, монет, прикрас, скульптур тощо.

III. Карти періоду проведення археологічних з'їздів

До 60–70-х рр. XIX ст. відбувся процес первинного формування археологічних знань. Накопичення археологічних матеріалів призвело до організаційного оформлення російської археології як самостійної галузі знання. Це оформлення було ознаменоване проведенням в 1869 р. з ініціативи О. С. Уварова I-го Всеросійського археологічного з'їзду в Москві. Пізніше з'їзди проводились в різних містах, причому в їх тематиці переважали доповіді, пов'язані з історією та археологією того краю, де відбувався з'їзд.

Протягом 1869–1911 рр. відбулося 15 з'їздів, із них 6 – в українських містах: 3-й і 11-й – у Києві (1874, 1899), 6-й – Одесі (1884), 12-й – Харкові (1902), 13-й – Катеринославі (1905; нині Дніпро), 14-й – у Чернігові (1908).

Фундаментальним виданням археологічних з'їздів були «Труды», які вмещували загальнотеоретичні праці, підсумки археологічних розкопок та історико-етнографічних експедицій, наукові розвідки про різноманітні пам'ятки, звіти про хід обговорень на з'їздах доповідей і рефератів. Okремо видавались спеціальні випуски – «Атласы к трудам». В секторі картографічних видань знаходиться «Атлас к трудам III Археологического съезда» (1878 р.) [44], який відбувся в Києві в 1874 р. Атлас вмещує 25 аркушів з картами та планами різних місцевостей (повітів, церков, городищ тощо), ілюстраціями старожитностей та зразками українських орнаментів.

Велика роль в організації археологічних з'їздів на Україні належить відомому історику, археологу, археографу, етнографу та громадсько-політичному діячеві В. Б. Антоновичу (1834–1908). Його найважливіші праці з археології – «Археологическая карта Киевской губернии» (1895 р.) [45] та «Археологическая карта Волынской губернии» (1900) [46] – є повноцінними науковими зведеннями археологічних пам'яток України. Депозитарний картографічний фонд сектору має по декілька примірників вказаних творів, які до цього часу зберігають свою актуальність і користуються великим попитом.

За ініціативою та під наставництвом В. Б. Антоновича, який

поставив археологічні дослідження в Україні на наукову основу, були видані та представлені на з'їздах також карти інших українських губерній: на 11-му – Подільської (Ю. Сіцинський, 1901 р.) [47], на 12-му – Харківської (Д. Багалій, 1905 р.) [48]. Всі вищезгадані карти створено в масштабі 1:420 000 (10 верст в дюймі) та видані в досить відомому закладі О. Ільїна (СПб), продукція якого відзначалась високою якістю та привабливим оформленням.

У книжковому фонді сектору є репринтне видання «Археологической карты Подольской губернии» Ю. Сіцинського (2004 р.) [13], яке, на жаль, містить лише маленький фрагмент самої карти (всю карту з технічних причин відтворити не вдалося) і текст пояснень до неї без посилань на використані джерела, що в оригіналі розміщуються у вигляді приміток на полях.

IV. Археологічні карти Київщини. Археологічні дослідження пам'яток Київщини триває понад 180 років. У дореволюційні часи археологічні розкопки провадилися головним чином за рахунок приватних осіб і мали випадковий характер. Найвизначнішими дослідженнями тих часів були роботи одного з основоположників археологічної науки на Україні В. В. Хвойки (1850–1914), який відкрив нові археологічні культури (трипільську, черняхівську, зарубинецьку тощо) і дослідив велику кількість визначних пам'яток (розкопки в Києві, Білгородці та ін.).

Дослідження археологічних пам'яток дають цінний матеріал для висвітлення важливих питань з історії Київської Русі. Територія сучасної Київщини була найрозвинутішою в економічному та культурному відношеннях, тут існувало багато міст, які неодноразово згадуються в літописах та інших писемних джерелах, в усній народній творчості. До їх числа, крім Києва, відносяться Переяслав, Білгород, Вишгород, Васильків, Богуслав, Треполь (Трипілля) тощо.

Одним з найвизначніших та найстаріших міст Київської Русі, фортецею на її південних кордонах був Переяслав (з 1943 р. – Переяслав-Хмельницький). Археологічні пам'ятки, виявлені в межах міста та поблизу нього, розповідають про його будову та заселення в давні часи. Після запровадження християнства на Русі Переяслав став центром переяславської єпархії. З ініціативи єпископа Єфрема тут почалося будівництво кам'яних церков та інших споруд. Археологічними розкопками встановлено розташування князівського та єпископського дворів, виявлено фундаменти

церков. Фонди сектору картографічних видань містять рукописний «Чертеж остатков фундамента открытаго... А. Анненковым в городе Переяславе как полагають должно древней церкви Монастыря Св. Архистратига Михаила в XI веке по рож. Христове преподобным Ефремом Епископом Переяславским сооруженной и потом монголо-татарским ханом Батыем в XIII веке по рож. Христове разрушенной, в последствии ж времени в 1743 г. по рож. Христове на сем месте возобновлена в меньшем виде церковь Св. Архистратига Михаила и до днесь существующая городскою соборною» (1840 р.) [21] масштабу 1:168 або 2 саж. в дюймі.

Літописне м. Білгород (сучасне село Білогородка Києво-Святошинського р-ну) також було важливим стратегічним пунктом в обороні від зовнішніх ворогів і міжусобній боротьбі, відіграло роль великого військово- адміністративного, ремісничо-торгового та культурного центру давньоруської держави.

Одним з археологічних креслень цієї території, які зберігаються в секторі картографічних видань, є рукописний план «Остатки древ. храма, открытые в с. Белогородке в 1909 г.» [49], на якому показано місцеположення залишків стародавнього храму на межі селянських садиб Бернатської та Давиденка. Вважаючи на ініціали «В. Х.» в правому нижньому кутку плану, можна припустити, що його автором є В. В. Хвойка.

Також у фонді сектору знаходиться «План Змиевых валов» (приблизне датування за підписом цензора – 1837 р.) [50]. Змійові вали – стародавні земляні оборонні споруди скіфського або ранньослов'янського часу – простежуються недалеко від міст Київської області: Тараща, Переяслав-Хмельницький, Обухів, Васильків, Фастів. Існує безліч різноманітних варіантів народних переказів та легенд, пов'язаних з походженням назви Змієвих валів [12], деякі з них пов'язані з іменами православних святих Бориса та Гліба, які змальовуються казковими богатирями.

А. С. Бугай (1905–1988), математик, історик та археолог, що з 1961 р. досліджував Змійові вали в Україні, вперше визначив вік їх будівництва за допомогою радіовуглецевого аналізу: II ст. до н. е. – VI ст. н.е., найдавніші – поблизу Києва (150 р. до н. е.). Дослідники припускають можливість, що частина цих споруд в давньоруські часи була укріплена або відбудована і входила до захисної лінії.

Висновок. Археологічні карти – насичені необхідною інформацією путівники в минуле – є одним з найкращих способів

обліку, систематизації та наочного показу археологічних пам'яток. Зображені на картах пам'ятки археології, що відносяться до невідновлюваних ресурсів, дозволяють прочитати найдавніші сторінки національної історії та історії людства, відтворити події, які відбувались за декілька тисячоліть до появи писемності. Археологічні карти, що зберігаються в депозитарному фонді сектору картографічних видань НБУВ, є повноцінними науковими джерелами, які можуть використовуватись для вивчення основних етапів історичного розвитку, особливостей соціально-економічної та етнічної історії, релігійних уявлень, архітектури, культури і мистецтва населення України в різні історичні періоди.

Рецензент – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник НБУВ Г. І. Солоіденко

Література:

1. Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры [Текст] / Отв. ред. В. Ф. Гайдукевич, М. И. Максимова. – М.; Л., 1955. – 448 с.
2. Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. : Зб. наук. праць [Текст] / Під ред. Н. О. Гаврилук. – Київ : ІА НАНУ, 2002. – 301 с.
3. Бадер О. Н. Археологические памятники, их охрана и методы первичного изучения [Текст] / О. Н. Бадер. – М., 1938. – 62 с.
4. Від Трипільської культури до сучасності (Відпочивайте в селах Київщини): Путівник-довідник [Текст] / Упоряд. Трачук О. В. – Київ : Кравчук В. К., 2003. – 336 с.
5. Генинг В. Ф. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX в.) [Текст] / В. Ф. Генинг, В. Н. Левченко; Отв. ред. В. И. Бидзиля. – Киев, 1992. – 64 с.
6. Данилевич В. Археологічна минування Київщини [Текст] / В. Данилевич. – Київ, 1925. – 173 с.
7. Енциклопедія Сучасної України [Текст]. – Т. 1. – Київ, 2001. – С. 693–694.
8. Золотарев М. Древний город Херсонес Таврический [Текст] / М. Золотарев, В. Хапаев. – Симферополь : Сонат, 2002. – 170 с.
9. Крыжицкий С. Д. Ольвия – память тысячелетий: Очерк [Текст] / С. Д. Крыжицкий, Н. А. Лейпунская. – Одесса : Маяк, 1982. – 118 с.

10. Крыжицкий С. Д. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта) [Текст] / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, В. М. Отрешко; Отв. ред. А. С. Русяева. – Киев : Наук. думка, 1990. – 136 с.

11. Нікітін В. І. Археологічна діяльність Аркасів [Текст] / В. І. Нікітін // Актуальні проблеми історії та культури України : Зб. наук. праць. – Ч. 1. Пам'ятки археології та їх дослідження. – Миколаїв; Одеса, 2000. – С. 60–65.

12. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии, изданное И. Фундуклеем [Текст]. – Киев: Тип. Ф. Гликсберга, 1848. – С. 30–31.

13. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії [Текст] / Ю. Й. Сіцинський; Упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004.– 136 с.

14. Смолин В. Ф. Опыт инструкции по составлению археологических карт [Текст]. – В. Ф. Смолин. – Казань, 1921. – 16 с.

15. Сосса Р. І. Історія картографування території України: від найдавніших часів до 1920 р. [Текст] / Р. І. Сосса. – Київ : Наук. думка, 2000. – 248 с.

16. Теорія та практика археологічних досліджень : Зб. наук. праць [Текст]. – Київ : Наук. думка, 1994. – 220 с.

17. Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. : Очерки истории и культуры [Текст]. – Киев : Академ-периодика, 2005.– 624 с.

18. Шендрик Н. І. Довідник з археології України. Київська область [Текст] / Н. І. Шендрик. – Київ : Наук. думка, 1977. – 142 с.

19. НБУВ. Сектор картографічних видань, інв. № 17716.

20. Там само, інв. № 15764.

21. Там само, інв. № 7601.

22. Там само, інв. №№ 5482, 6545, 15900, 16374.

23. Там само, інв. № 7576.

24. Там само, шифр С 338.

25. Там само, інв. № 40540 (карта), шифр А 475 (додаток).

26. Там само, інв. №№ 13926, 7578, 18138.

27. Там само, інв. №№ 4548, 7596, 10981, 41977 (карти), шифр А 481 (покажч.)

28. Там само, інв. № 6862.

29. Там само, інв. № 10982.

30. Там само, шифр С 510.
31. Там само, шифр В 83.
32. Там само, інв. № 16781.
33. Там само, шифр В 211.
34. Там само, інв. № 4852.
35. Там само, інв. № 17741.
36. Там само, інв. № 15846.
37. Там само, інв. № 17440.
38. Там само, інв. № 17290.
39. Там само, інв. № 7563.
40. Там само, інв. № 6348.
41. Там само, інв. № 16661.
42. Там само, інв. № 16823.
43. Там само, шифр С 117.
44. Там само, шифр С 24.
45. Там само, інв. №№ 6603, 18916 [Карти], шифр В 708 (з додатком).
46. Там само, інв. №№ 12739 – 12741, 17966 [Карти], шифр В 1790 (з додатком).
47. Там само, інв. № 42409.
48. Там само, інв. №№ 17961, 18139, 11102.
49. Там само, інв. № 9641.
50. Там само, інв. № 10971.

Е. И. Осталецкая, М. С. Романчук

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ КАРТЫ УКРАИНЫ В ФОНДАХ СЕКТОРА КАРТОГРАФИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ НБУВ

В статье рассмотрены археологические карты Украины, хранящиеся в секторе картографических изданий НБУВ. На их основе изложен ретроспективный анализ главных этапов развития археологической науки в Украине: 1) начального периода развития археологической науки, 2) периода исследования античных городов–полисов юга Украины, 3) периода проведения археологических съездов, 4) периода изучения территории Киевщины. Представлены образцы картографических документов в электронной коллекции, которые являются полноценными научными источниками и важным способом учета, систематизации и наглядного изображения археологических памятников.

Ключевые слова: НБУВ, фонды сектора картографических

изданий, археологические карты Украины, этапы развития археологической науки, электронная коллекция карт.

O. Ostaletska, M. Romanchuk

ARCHAEOLOGICAL MAPS OF UKRAINE IN THE FUNDS SECTOR CARTOGRAPHIC PUBLICATIONS VNLU

The article describes the archaeological map of Ukraine, continuing in fund of the sector of cartographic publications VNLU. Presented a retrospective analysis of the main stages of development of archaeological science in Ukraine on this basis: 1) the initial period of development of archaeological science, 2) the period of the study of ancient cities policyholders south of Ukraine, 3) the period of the archaeological congresses, 4) the period of the study area Kyiv region. Samples of cartographic documents in the digital collection, which is full of scientific sources and important method of accounting, ordering and visual images archaeological sites.

Keywords: VNLU, funds of sector of cartographic editions, archaeological maps of Ukraine, digital card collection.

Надійшла до редакції 29 вересня 2016 р.